

VAJDA PÉTER ERKÖLCSI BESZÉDEI ÉS PÖRE.

I.

(Vajda szónoki terve. Fichte és Vajda. Mi az „Erkölcsei beszédek“ czélja? Erdélyi János tévedése. Vajda vallása s egyetemes felfogása. Isten igazi vallási könyve. A természet, a szív és ész. Az egy vallás. A vallás és humanismus progressiója. A reformatio okszerű törvénye. Miért nem sikerült a francia forradalom vallás-változtatása? Vajda magyarázata. A történet tanúsága. A formulák szüksége. Az angyalok és ördögök. A csodák elmúltak. A feltámadás. A lélek jövője. A teljes feltámadás ideje. A jövőndő és a jelen élet. A tanító és tanítvány viszonya. Kötelességeink a haza iránt. Vajda felzúdulása a társadalmi egyenlőtlenség miatt, sejtése és jóslása a gyökeres átalakulás koráról.)

Vajda tanári működésének legszebb diadalai „Erkölcsei beszédeikhez“ fűződnek. Nem hiába tartott igen sokat az élő szóra, birtokában is volt annak egész hatalma. Igazi szónoki tehetsége erős meggyőződéssel és erős szenvedélylyel egyesülve, éppen a „beszéd“-ben találta meg a legalkalmasabb alakot, melyben ragyoghatott, megeghithetett, hathatott. Minthogy pedig nemes lélekének forró vágya és magasztos czélja volt — hatni és javítani: azért már székfoglalójában reménykedve kijelenti, mikép nem utoljára szól; már ekkor nyilván kiszótt terve volt, hogy az ifjúsághoz erkölcsi beszédekkel inténd, s e beszédekben fogja őket előkészíteni a természeti igazságok és ösmeretek fölfogására, a szabadelvűség követésére; s valószínűleg már ekkor nemcsak a beszéd-tartás eszméje, hanem a beszédek fejlődésének menete is vázlatosan tisztában állott előtte. Legalább ezt sejteti, hogy néhány szónoklatában előre tudatja, mikép a következő beszéd micsoda kérdéseket fog érinteni, deczemberi utolsó beszéde pedig kimerítő prospectus az egész jövő esztendőre.

Igy már működésének megkezdésekor elhatározta, hogy neki a tanszék egyszersmind szószerk is leszen; s benne nagyratörő számítással és elragadó hatással beszélt, mint egykor Fichte.

Nem tudjuk, ha vajjon lelke előtt lebegett-e e nagy ember és mélyen gondolkozó bölcsész alakja és példája: de igen valószínűk tartjuk. Egész vallás-erkölesi és bölcselmi gondolkozása, Voltaireből és Rousseauból is merített ugyan, de mégis leginkább majd rája, majd követőjére és kiegészítőjére Schellingre utal. Nem rendszeres tanítványuk, hanem szorgalmas olvasójuk, ki rokonságban áll velök s eredetisége megőrzésével tanulmányozza őket.

Különösen érdekes, hogy Fichte és Vajda közt nem csak e lelki rokonság állapítható meg, — életök külső történetében is a meglepő hasonlóság legott felülrik.

Fichte mint gyermek örömet elbarangol künn a mezőkön, hosszasan elmereng a rája boruló egen, sovárgó elandalodással tekint a ragyogó napra, borongva tér vissza az esti szürkülettel a szegény falusi házba, akár csak Vajda; mint ifjú ösztönszerű érzéssel magasabbra vágyik, küzködő nélkülözéssel halad előre, a választotta pályával szakítva, egy ideig majd magán-nevelősködéssel, majd írói munkássággal tartja fenn magát, aztán a cathedrában talál békés kikötőre; akár csak Vajda; mint tanár az igazi hivatás némes buzgóságával kezd tevékenységébe, nemesak tanítani és nevelni, de javítani és emelni törekszik az ifjúságot, rendes felolvasásain kívül vasárnaponként erkölesi beszédeket tart előtte s ékesszólásának erejével, szeretetének melegségével átalakítja azt vallás-különbség nélkül, — akár csak Vajda. Ugy hogy mindenki buzog, rajong, lelkesedik érte.

Mintha csak a Vajda élte a Fichtéének volna ismétlődése, annyira hasonmása. S mintha csak Vajdáról szólna, a mit Fischer Kuno Fichtére mond: hogy az ő tanárkodása nem hivatal vala, a melyet végzett, hanem hivatás, a melyet betöltött. A bölcsélet nemesak tanította, de predikálta. Tanári széke előadása alatt szónoki székké változott.¹⁾ Még nyugtalan szellemök, hirtelen föllobbanó hevők, s kiméletlen egyenességök is megegyezett. Világosan feltüntetik Vajda — „Erkölesi beszédei.“

Vajda simán, óvatosan indult, de felbuzduló vére csakhamar elragadta; radikális volt sokkal inkább, semhogy magát hosszabb időre fékezni bírta volna; a „Biblia“ istene helyett mielőbb a „Természet és Ész“ istenéhez folyamodik áldásért, erkölesi tételek helyett valási dogmákat fejteget, merész kezekkel közepökbe markolva s gyökerestül rúzva meg azokat.

De hát miről is szóltak e beszédek?

Mi volt a czéljok?

Vajda szerint az értelmességet gyarapítani, a boldogságot

¹⁾ Gischichte der neuern Philosophie. Von Kuno Fischer. V-tes Band: Fichte und seine Vorgänger. Heidelberg, 1869. 218 I.

és haladást eszközölni;¹⁾ éppen azért kiterjeszkedtek az erkölcs és vallás, az egyéni és társadalmi élet, a nemzet és emberiség legfőbb kérdéseire. S a szónok e kérdések vizsgálatában mindig egyetemes színvonalra emelkedik. Ítéleteinek megalkotására eszményi példákhoz és képekhez alkalmazkodik, melyeket történeti és bölcsesleti tanulmányaiból merített; általános igazságokra és törvényekre támaszkodik, melyeket magános sétái közben a természet egyetemének megnyilatkozásából kiolvasott és rajongó egyéni hite tételeinek körébe emelt. Tudás és hit oly magas öszhangba olvad nála, mely az ő nemzedékében még tehetségesebb és hirnevesebb kortársainál sem található. S ez összeolvadás által nem homályosul el tudása, s világos eszét nem borítja el a babonák és előítéletek köde, sőt inkább hite lesz derüesebb, a maga nemes erkölcsbölcsészeti tisztaságában mutatkozva. Központja — Isten, az őserő, a világ-szellem, a mozgató e nagy mindenségben, ki megfordítja a földet tengelye körül, hogy legyen nappal és legyen éjszaka; ki megmutatja csillagait, hogy elmerüljön az ember az ő nagyságának tengerébe, ki megújítja a holdat, példázva, hogy az emberi öntudat is növekedhetik és fogyhat, de el nem enyészhetik. S ez őserő nagyobb, mint alkotott világa, és fényesebb, mint ezer napja.²⁾ A szónak beléje vetett hitének sugarai is túlragyognak minden borún, minden kételkedésen.

S ez őserő megnyilatkozik az ő remek művében, — a természetben. Ez az ő temploma, mely legnagyobb minden egyházak között. Boltja oly magas, hogy az egekig fölér; oltarán tűz ég, és szószékén tanítás hangzik magától a — bölcsességtől. Milliók zengik benne az isten nagyságát, dicsőségét. Égő gyertyák helyett kiapadhatatlan fényvel öntik el a nap, hold és milliárd csillagok.³⁾ Vajda e fönséges templomba jár legörömelebb, csodálattal és lelkesedéssel merül el örökös kijelentéseibe, oly megilletődéssel és buzgósággal csüng rajtok, s oly melegséggel és áradozással zöngi vissza, hogy hite igen sokszor a természet-imádásba olvad föl. Azok a buzgó, zsoltáriás rhapsodiák, melyek a Nap-szakaszainak, a Teremtés bajainak, az Égi művészetnek, az Időszakok és Ima-dalok gyűjteményeinek egyes részeiben meg-megzendülnek, annyi keleties szingazdagsággal és oly vallásos mély érzéssel ünneplik a nagy természetet, miként Kelet igaz természet-imádói. A költő ihlettel emelkedik a ragyogó naphoz, mint a sas, s énekkel üdvözli a fölhasadó reggelen, mint a pacsirta, s gyönyörködve fürdik fejével a ráomló fényben, mint azok. S ki nem járatos összes műveiben, különösen nem Erkölcsi beszédeiben, — az igen sokszor egyszerű természet-

¹⁾ Vajda P. „Erkölcsi beszédei.“ 110. l. A szépművészetek.

²⁾ Dalhon. III. f. 34. l.

³⁾ Vajda P. „Erkölcsi beszédei.“ 116. l. Melyik Isten valódi egyháza?

imádónak veheti. Pedig bár oly bensőséggel borúl is a Természet kebelére, mint a gyermek édes anyja ölére, imádatának tárgya mindig a benne nyilatkozó isten, őserő, világszellem, vagy a mint neveznünk tetszik a végokot; nem maga a világ-egyetem, vagy annak egyik-másik bűvös töredéke. Éppen mint Rousseau, kinek buzgó tanulmányozója és hő tisztelője volt, úgy annyira, hogy történeti vázlatában az „erények barátjának“ nevezte el, — látta az istent minden alkotásában, érezte lételet magában és maga körül mindenütt; benne keresve és találva meg egyedül az okot: hogy az élettelen testek mozgás által működnek, s örök törvények szerint. Magasztalja a természetet, hogy istent magasztalhassa legremekebb művében; és elmélyed benne, hogy elmélyedhessen kijelentése legigazabb könyvében.

Igy kitünő aesthetikusunk, Erdélyi János tévedett, a mikor Vajda keleti elbeszéléseiből indulva ki, a hősök és hősnők ajakáról felbuzduló vallást az író vallásának is tekintette; a mikor megrovásképpen följegyezte, hogy művei bármily édesek is a szeretet és imádás zamatától, még sem szállottak föl a kellő világnézletre, honnan a természet többnek lássék, mint erők játéka, isten többnek, mint hogy a napban elegendőkép fogassék föl; és bizony teljesen fölösleges helyreigazító igazságának megállapítása, mely szerint a természet való, hogy igen szép — tüneménynek; a nap igen illik első égi testnek, de azért nem isten, s a természet nem élv, nem vég-alap, hanem csak kifolyás, eredmény.¹⁾ Mert Vajda istene, a mint az Erkölcsi beszédeiben egész föntségében megjelenik, a mindeneknek alkotója, s nem az alkotás maga; a ki a természetben megnyilatkozik, s nem a természet; a minden népek és vallások istene. S ha Vajda imádatral rajong a természetért, kimagyarázható, különben példája Krisztus, a ki hasonlóképpen a legjobban a természet ölen érezte magát, s legörömeztobb a Jordán folyónál, a Genezáreth tavánál és az olajfák hegyén tanított.²⁾

Vajda hitének alaptétele tehát azonos a keresztyénség alaptételével. Istennek elfogadása az; istennek, kinek megismerésére törekszik minden vallás, kire vall az egész mindenség, kiben, mint ennek végső okában, megnyugszik a bölesészet is, a kutató észszel együtt. Mert hiszen a mint az ész pólyáiból kifejlődik, azonnal belátja, hogy a világ nem teremtette maga-magát, hanem kell lenni valami végetlen erőnek, mely a nagy természetben működött és működik. És belátja, hogy ő maga is az isteni erő kifolyása, magával istennel rokon.³⁾ De ez alaptételen kívül Vajda sokban

1) Erdélyi János kisebb prózái. Sárospatak, 1865. II. k. 53 l.

2) Vajda P. Erkölcsi beszédei. 119. l. Melyik isten valódi egyháza?

3) Vajda P. Erkölcsi beszédei. 194. l. Az ösztön és az ész vallása.

összeütközik, ha nem is a régi keresztyénség, vagyis krisztusi hit szellemével, hanem az újabb keresztyénséggel, vagyis a kifejlődött pozitív vallásokkal. Szokva levén a természetben való bolyongásai és elmélyedései által a mindenséget a maga egyetemében felfogni és érezni, az egyetemességre törekedett gondolkozásában is. S látva, hogy az égnek sátra minden emberre egyenlőképp ráborul, hogy a föld minden embernek egyiránt tápláló édes anyja; hogy isten napja válogatás nélkül süt jókra és gonoszokra, s valamennyi áldása mindenkivel közös: — istent magát is minden népek közös atyjának tekintette. „Isten egy van, mondja az ige megtestesüléséről szónokolva, a nagy természetben, s ezt nevezik el a különböző népek különböző néven. Nekünk isten ő, másoknak Gott, másoknak bog, másoknak Theos, másoknak All ih, másoknak Brahma, másoknak Jehova stb.; éppen úgy, mint az égnek különböző nevei vannak, itt Himmel, ott nyebe, itt caelum, ott uranos stb. . . . és senkinek sem jut eszébe az égnek e különböző elnevezéseért üldözni egymást.“¹⁾

Azért mindannyiszor fáj a szive, valahányszor különbséget hall tétetni vallás és vallás között. Egy a természet, egy az isten, őt csak egyféleképpen lehet hinni; a mi, tudniillik a világ utolsó alkotójának és mozgató erejének. Ezen erő hatja keresztül a világ-egyetemet, ezen erő dolgozik a mi sziveinkben, midőn a szépért és jóért hevülünk, ezen erő tölti be fejünket, midőn a jogért és igazságért küzdünk.²⁾

Azért a természettel egyetemben a szív és ész isten igazi vallási könyve, melyet maga irt, minden vallás eredeti ősforrása, a melyből merített Mózes, Krisztus s valamennyi vallásalapító; a többi vallási könyvek emberek munkái, dogmák gyűjteményei, s isten műve mellett a Vedák, a Korán és a Biblia igen jelentéktelenek. A különböző vallások az utolsó lényegre nézve megégyeznek; az eltérések csak a külsőségeket illetik. Az eltérések pedig Vajda szerint onnan származnak, hogy a földi emberek isten tekintélyének az emberit elébe teszik, a szív és ész helyett dogmákon csüngenek, s a mesterek szavaira esküsznek. Pedig e szavak — jelképes beszédek. A Biblia gazdagon bizonyítja ezt példákkal. Így midőn Mózes a világ teremtését előadja, az jelkép; midőn a víz-özönt rajzolja, az jelkép; midőn a Jehova megjelenik a csipkebokorban, az jelkép; midőn a Babel tornya építéséről van emlékezés, az jelkép; midőn az Úr a tiz-parancsolatot maga írja meg, az jelkép; az úrvacsorának kenyere és bora is, jelkép.³⁾ Mindég a

¹⁾ Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 194. l. Az ösztön és az ész vallása.

²⁾ Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 94. l. Az ige megtestesülése.

³⁾ Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 181. l. A jelen és jövő élet.

gondolatot kell fölfogni, a mint az emberi értelem és józanság kívánja; sajnos azonban, hogy a legtöbb ember a szóhoz tapad. Minthogy a mesterek a szellemi vallást anyagi köntösbe öltöztették, — a követők a köntös redői, gombjai és varrása fölött állapodnak meg, s összepörlekednek miattok. És minél több század halad tova, — a vallás szelleme annál inkább elvesz a szem elől; úgy hogy időről-időre szükséges a vallások eredeti könyvéhez való visszatérés. Ez a hitjavítás okszerű törvénye. E törvény erejénél fogva javította meg Krisztus a mózesi hitet, újította meg Luther és Cálvin a keresztyénséget. S a reformáció okvetetlenül bekövetkezett volna, ha Márton és János végre nem hajtja, bizonyára végrehajtja Péter és Pál; épp úgy, mint a hogy Vespucci vagy Diaz fölfedezi az új világot, ha Colombo föl nem fedezi vala. Ok mindannyian eszközök voltak a sors, a gondviselés, vagy talán legjobban mondva — isten kezében.¹⁾

A ki így fogja föl a vallást és hitjavítást, az persze fölül-emelkedik minden felekezeten. Vajdának valamennyi csak forma, az ő szelleme a lényegre tör, a mi mindegyikben azonos. S valamásaként elmondhatja Voltairerrel, egyik legolvasottabb írójával és legkedvesebb mesterével, hogy hisz istenben és szereti az emberiséget; hogy elítéli az atheismust és bigottismust, meg akár-miféle ismust; mert előtte a brahmaismus, mosaismus, christianismus, moslimismus, catholicismus és protestantismus lényegében alig különbözött. Éppen azért, a mint másutt említettük, ő bármi vallásbelivel kész az unióra, mert sovárogya és így hiszi is, hogy valamikor csakugyan egy vallás uralkodandik a földtekén, s az emberek mind testvérei lesznek egymásnak, testvérek az egy istenben, az egy észben, az egy vallásban.²⁾ S ez érzés nem csak hitét, hanem költészetét is élteti, s bizonyos mértékig mind a kettő, Erdélyi János kifejezésével, a szeretet pantheismusának nevezhető.³⁾

A szeretet e pantheismusa nagyon szép — érzésnek, ha van méltó eszme, melyért fölmelegedhetik. S az egy vallás oszméje bizonynyal az! Csakhogy ez eszme sokkal nagyobb, semmint az emberiség megbirkozhatnék véle. A népek fajbéli különbsége, egyedi fejlődése, összes erkölcsi és szellemi nevelése, multjok valamennyi szent hagyományával, s jelenök minden féltett érdekével rája nehezedik. Az emberiség formulákhoz szokott, formulák szerint akar boldogulni; valahányszor megkísértette menekülni a formuláktól, csak a régieket cserélte föl újakkal. Az egy istenen, mint a dolgok végső okán nyugvó vallás, a szív és ész, meg a természet

¹⁾ Vajda P. Erkölcsi beszédei. 174. l. A protestantismus.

²⁾ Vajda P. Erkölcsi beszédei. 94. l. Az ige megtestesülése.

³⁾ Erdélyi János kisebb prózái. Sárospatak. 1863. II. k. 53. l

kijelentései mellett is, formulák nélkül, elégtelen volna; daczára legragyogóbb fonságének, legmagasabb tökélyének. Vajda azt hitte, minthogy minden vallási ujitás tisztábban mutatja föl a szellemet, s az emberiségnek mindég nemesebb formulákban adja át, -- az emberiség végre a pusztá abstractióval megelégedhetik; azt hitte, hogy a folytonos tökéletesedés okvetetlenül a legmagasabb tökélyig visz el s e vallási tökély eszméje a humanismus eszméjének progressiója szerint terjedhet. S ez a progressió milyen óriási! Vessük csak össze Kőlesey tanácsa szerint az időt, mikor Idomeneusz saját gyermekét megáldozni, gondatlan fogadása miatt, magát kénytelennek hívé; az időt, midőn a spártai nép Karthágó szövetségét csak úgy fogadá el, hogy ez templomait embervérrel többé ne fertőztesse; s ismét az időt, melyben a keresztyénség isteni alapítója ellenségeinket szeretni tanított.¹⁾ De vallás és humanismus, bár rokon, nem egy. S míg a humanismus évtizedről-évtizedre csodás haladást tüntet elő, szinte a nap sugáiraiként árad el: addig a vallás három század óta ugyanazon formulák között vergődik; pedig maga Vajda állítja, hogy csak e hazában is százezerek vannak, kik minden felekezeti ségen felülemelkednek, kik egyik felekezeti kötelékében sem érzik jól magokat, de vallás kellene nekik, mely szívöket és eszöket kielégitené!²⁾

Honnan a vallások e tengése, a elmék e meddősége? A reformáció által az emberi fejlődés történetében megadva a lépcső, melyen át az igazsághoz juthatnak, mégis bárom zivataros század után sem jutottunk fölebb, mint Luther, Zwingli és Cálvin voltak. Mik az okai? Vajda a felszámítást a legkezdetén kezdi. A reformátorok nem nyúltak azonnal teljesen a dolog hóna alá, hanem csak lökést adtak neki; nem isten szent írásából; az ész és szívből meritettek, hanem csak a Bibliára, a betük tekintélyére támaszkodtak; az egyes dogmák magyarázata fölött egymás között csakhamar meghasonlottak, s így szakadásokat idéztek elő; a nagy uralkodó házak közül egyik sem támogatta, hanem inkább elfojtani törekedett. Mindennek következtében a reformáció nem lehetett gyökeres, azért hatása is mérsékelt maradt; a dolgok régi rendje újra megszilárdult, catholicismus és protestantismus a szóhoz tapadt.

Kísérlet a gyökeres változtatásra csak egyszer történt. A nagy francia forradalomban.

Mikép és minő eredménnyel?

Hivatkozni fogunk mindjárt a történelem bizonyosságára; de előbb nehány sorban Vajda ítéletét mondjuk el.

¹⁾ Kőlesey Ferencz: Minden munkái. Pesten, 1860. V. k. 140. l.

²⁾ Vajda Péter: Erkölcsi beszédei. 179. l. A protestantismus.

Ő a maga egész radikalismusával rajong a nagy forradalomért. Véleménye szerint a világ összes történeténél fontosabb az; egyes események közel sem mérhetők vele össze: mert a nagy forradalom az eszmék mindenhatósága által teremte magának egy igen nagy országot, mely nemcsak Európát foglalá magában, hanem gyökereit az egész földön szétteregette. Más eszmék is hatottak és győztek, mint a Mohamed- és Hildebrandéi, de ezen eszmék igen különböztek a forradalméitól. „Ott — írja egy helyütt — ösztönre épített hit, vakbuzgóság s előítélet voltak munkások: itt az ész állítaték vissza őseredeti jogaiba, neki tulajdonítaték az uralkodás egyházi és világi ügyekben. Mi a keresztyén egyházban csak alatta értethetik, az itt hangos szavakban mondaték ki: igazság, jog, egyenlőség és ész-szabadság. Hol a keresztyén vallás szeretetet ajánl: ott a forradalom jogot oszt; hol a keresztyén vallás szívvvel állítja istent megösmérendőnek és imádandónak: ott a forradalom az észet isteníti s a fölnynek mondat imát és éneket.“¹⁾

A nagy forradalom tehát az egyházi tekintély eltörlésével visszamatott az ős formára, de azt mint Vajda kifejezi: ki érdemre nem tudta, mert a tan nem kapott személyesítőre, így test nélkül maradvá, visszahullt a zivatark közt a földre, vagy inkább eltemetkezett az elmékbe.²⁾

Vajda azt hiszi, hogy a gyökeres változtatás azért bukott meg, mert a tannak nem akadt megszemélyesítője: a történet bizonyossága pedig arról beszél, hogy oly teljesen eszményi hit, a minő az Ész, s a minő a Legfőbb Lény imádása kívánt lenni: a nagy közönségre nézve merő üresség, mely azt soha ki nem eléghetheti.

Ime, alig jelen meg a convent előtt káptalanja élén Gobel, Páris alkotmányos püspöke, alig vetkőzik ki egyházi ruhájából, hogy Parens példájára megtagadja mindazokat a szent titkokat, melyeket eddig igazakul hirdetett, becstelenséget ejtve önmagán, erkölcsi ijedséget keltve másokban: a mikor négy ember-emelte karosszékekben, veres sipkában, azúrkék palástban, tölgyfaágakkal megkoszorúzva bevonúl oda háromszínű öves, fehérbe öltözött fiatal nők középete, Candeille kisasszony, az opera tagja, mint az isteni Ész emberi megtestesítője, hogy elfogadja az elnökség hódolatát csókban, s elkisértesse magát a hódoló convent által a Notre-Dame székesegyházába, hol a főoltárra elhelyezkedve egy óra hosszúig központja lesz a legnagyobb és legnevezetesebb isteni tiszteletnek, melyet valaha művelt emberek tartottak. A

¹⁾ Az újkor története, Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843). Eredeti kézirat Ballagi Aladár gyűjteményében. 39—40. l.

²⁾ Vajda Péter: Erkölcsi beszédei. 177. l. A protestantismus.

Gobelek után támadott ürességet a nép, mely a positiv-vallás szertartásaihoz hozzászokott, siet kitölteni, a legmegbizhatatlanabb alapon, egy szép asszonyon emelve föl egész vallási épületét. S a végtelen Ész tiszteletére a véges Ész ez örületes keringése, mint valami forgó-szél, mely por helyett az elméket és erkölcsöket ragadja meg, — *carmagnole* completében — végig tomból egész Franciaországban, éktelen üvöltés között.

S ime, alig hangzik el ez az éktelen üvöltés, alig vonaglik utolsóra ez új bálvány-imádás: a mikor az üresség újra egész megdöbentő voltában mutatkozik. Robespierre a conventtel siet elhátároztatni a Legfőbb Lény lételét s a halhatatlanság vigasztaló gondolatát; s mire az új vallás profétája égszinkék kabátban, ezüsttel szegélyezett fehér-selyem mellényben, fekete-selyem nadrágban, aranycsattos cipővel a Nemzeti kertbe vezeti a conventet, a melynek elnöke, hogy tanúja és részese legyen az első ünnepélyes isteni tiszteletnek, melyet Dávid festő dekorált, s Robespierre főpap proclamált.¹⁾

Valóban elszomorító látványosság és meddő vergődés a formulákért. A franciaia nemzet szakít régi vallásával, de megtartható újat nem kap helyette; a teljesen eszményi hit, melyet a szabad gondolkozás ajánl, egyes bölcselő elméknek megadhatja ugyan a megnyugtató derüs öszhangot a gondolkozásban; de a tömeg csak zürzavarba vesz vele, aztán megdőbvenve és megriadva menekszik vissza positiv vallása kegyeletes szertartásaihoz, melyek üdvözítő hatásában oly jól esett gyermeki bizalommal megnyugodnia. Ez az oka, nem pedig, mikép Vajda magyarázta²⁾, a franciaia nemzet ösmeretes könnyelműsége, elbarapódzott vallástalansága, s a szellemiekkal nem törődő érzékisége, a megkísérlett gyökeres változtatás meghiúsultának. Az ábrándozás csalódásba ragadta. S ez a csalódás világosíthatja meg és értelmezheti azt az általánosságot, melylyel a protestantismusnak földadatát kijelöli. Meg kell kísérteni, mondja, szabad gondolkozás által a legnagyobbat: istenre mutatva az észben, istenre mutatva a szivben. Ez az újmutatás villámszikraként keresztülhatja az egész világot, s a protestantismusnak új korszaka következik, világ-vallás lesz az: főnöke a világ nagy alkotója, népe az emberiség, miniszteriuma az ész és sziv.³⁾

Bár az „Erkölszi beszédek“ e gondolkozása mélyen vallásos, mégis eszmei csapongása sokkal szabadabb, semhogy akármelyik positiv vallás körében is megférne. Vajda gazdag eszének és gazdag szivének tökéletesen elég, hanem a gondolataiban és érzelmei-

¹⁾ Carlyle-Baráth: A franciaia forradalom. Budapest, 1878 III. k. 339. és 402. sfb. lapok. S Quinet-Károlyi: A forradalom. Pest, 1872. II k. 13. k.

²⁾ Az újkor története. Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843.) 38. l.

³⁾ Erkölszi beszédek. 179. l. A protestantismus.

ben szegény tömegnek véghetetlenül kevés. Az ily vallás kihirdetése nem emelné magasabbra a nemzeteket, sőt inkább a sülyedésnek tenné ki; a dogmák korlátainak teljes félredobása nem szülne fölszabadulást, sőt inkább alacsonyabb szolgáltságot, a gazdasztos idealismus helyett a nyers materialismus udvarában, miként a nagy francia forradalom vallási kísérletei is föltűntetik. Vajda ellenkezőleg van meggyőződve, s a rendületlen meggyőződés vakmerő bátorságával és kérlelhetetlen egyenességével küzd — a dogmák ellen.

Az angyalokat és ördögöket még csak játszva, könnyű gúnynyal veti el; neki angyal az erény, s ördög a bűn, minden alakjokban:¹⁾ hanem a csodákat, a lélek menybemenetelét s a test feltámadását a természettudomány összes fegyvereivel támadja, víjja és döngeti. Különösen megragadja erre az alkalmat „Új-évi gondolatai“-ban, melyeket 1843. december 31-én adott elő, melyekkel az ó-esztendőből válik; s a „Feltámadás“-ról szóló utolsó beszédjében, melyet 1844. márczius 31-én mondott, melylyel egyelőre tanítványaitól búcsuzik.

A szónok mind a két beszédében odaengedi magát fölrajzó gondolatainak.

Az esztendő múlása az élet múlandóságára emlékezteti; s fájó melanchóliával telik el. Hiszen alig ébred az ember a napra, mikor le kell feküdnie örök álmra. Pedig olyan édes — élni! Irgalom nélkül üt az óra. S elhagyjuk a napvilágos életet, megtörök a szem, elhamvad a szív, s a sirnak titka örök. Évezredek tünnek el, de vissza senki se jött, hogy a megfajtást megadja. S úgy látszik, mintha a szellemek annál kevésbbé jelentgetnék magokat a földön, minél inkább haladnak a tudományok. Hajdan csak történtek csodák, ma már a csodák kora lejárt. Az egyetlen csoda — a természet örök rendje. S bizony sok ember mosolyog rajta, ha hallja, hogy a lélek égbe száll. Mi az az ég? És hol van benne isten? A régi együgyű jámborság azt hitte, hogy mint az emberek a zöld földön, úgy járnak az angyalok a kék égbolton. De a tudomány elérkezett, s megtanította, hogy nem bolt az, hanem űr, melyben legfőlebb aether van, fiomabb test a levegőnél, s aztán a csillagok temérdek sokasága, millió és millió mértföldnyi távolságban egymástól. Az ész pedig nem tudja, hol a kezdet, hol a vég, s melyik helyet jelölje ki Istennek. Istent vagy mindenütt föltalálja vagy sehol. Hova lesz akkor a lélek? E kérdésre eddigelé nem a tudomány, hanem részint a költészet, részint a vallás, részint a mások utánozása és utána mondása adott feleletet.²⁾ Azért hiábavaló az. Még különösebb a test sorsa. A test

¹⁾ Erkölesei beszédek. 129—136 I. Az ördögök. 142—152. I. Az angyalok.

²⁾ Erkölesei beszédek. 101—108. I. Újévi gondolatok.

szüntelenül változik, a mi volt tegnap, nem az ma, és nem az holnap; mindig új részekből áll, melyeket az ételekből, italokból és levegőből szí föl, a régi elemeket kihajtva magából. S bizvást állítható, hogy minden évben nehányszor egészen új testet kapunk. Már most melyik fog föltámadni: a gyermeki, az ifjúi, a férfiu vagy az aggastyáni?¹⁾ Az emberi test sorsa: napról-napra, óráról-órára változni, az egész világból összeszedetni és halál után a nagy világban széteszlani.

Mikép gondolkodik ő a lélek jövőjéről? S mi a véleménye a test föltámadásáról? Későbbre hagyja kifejteni, bár szeretne egészen szívéből és lelkéből szólni, el nem titkolva semmit, el nem ferditve semmit, és saját nevén nevezni minden dolgot. De még sem az idők, sem tanítványai nem értek meg reá. Egyelőre csak azt fejtegeti, hogy az isten igazsága az, mely Mózesben megnyilatkozott, Mózes szelleme az, mely Krisztusban föltámadott, s Krisztus szelleme az, mely Lutherben újra élt. S az igazság ma is, megint föltámadásra vár.²⁾

A mikor az egyeseket és nemzeteket mindenütt a szeretet fűzi össze, a mikor mindenütt a szabadság és mindenütt az egyenlőség uralkodik: akkor lesz az igazi föltámadás, isten igazságának föltámadása, akkor lesz teljes az ember boldogsága, melyet isten neki czélul kitűzött. Mert Vajda szerint isten maga is boldog, s azt akarja, hogy legyünk boldogok mi is. Hiszen maga a természet boldogságot lélekzik, kéjben mosolyog, örömet párolog; örvendjünk mi is, legyen minden lélegzetünk üdv és boldogság!³⁾ Valósággal e czél után rohanunk millió irányban. Kettő a vezetőnk: az ösztön és az ész. Némelyek csak azt akarják követni és nem jutnak czélhoz; a sirnál veszik észre, hogy irtózatosan csalódtak. Mások csak ezt kívánják útbaigazítónak elismerni, és hidegek lesznek. S midőn soká hasztalanul küzdöttek, átokkal feküsznek le utolsó ágyukra, mert egymaga az ész sem tud boldogítani. Ki mind a két vezetővel barátságba jutott, csak az boldog, csak az jut a czélhoz.⁴⁾

Ime, az „Erkölcsi beszédek“ tanítása nem dogmatika, hanem kalobiotika, melynek szerzője olyan ember, kinek esze és szíve derüs öszhangban áll, ki mások életét is ily öszhangba kívánja foglalni. Mert isten maga is a legfenségesebb öszhang. Vajda oktatása nem a jövőendő életre, hanem a jelenre vonatkozik, ezt iparkodik javítani, nemesíteni, szépíteni; s igen nagy hibának

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 197. l. A feltámadás.

²⁾ Erkölcsi beszédek. 197—204. l. A feltámadás.

³⁾ Erkölcsi beszédek. 47. l. Mivel tartozunk istennek?

⁴⁾ Erkölcsi beszédek. 200. l. A feltámadás.

tartja, hogy a tanítók a népet és nem népet jobban igyekeznek a jövőre életre előkészíteni, mint a jelenre; s csodának tekinti, hogy az oktatás háromnegyed része a jövővel nyüglődván, negyedik része nem a lélek múltjával foglalkozik, mikor úgy is megkezdette már az eredendő bűnnel.¹⁾

Az ő vallása közvetlenül a jelen vallása. Szerinte legjobban készül elő a jövőre életre az, a ki legjobban használja — a jelent.

„Tekintsétek, szól biztatása tanítványaihoz, a jelen életet, mint czélt és eszközt. Legyen czélotok belőle minden percet használni; használni bölesen, okosan, mint emberhez illő, senkinek sem ártva, de a közboldogságot előmozdítva. Boldogságotok ne épüljön mások szerencsétlenségén, ez nemtelen volna; de ragadjatok magatokkal örömbbe azokat, kik merengeni és busulni hajlandók.“²⁾

S minthogy elmékedése közvetlenül az ember jelenére, földi életetére szorítkozik: azt annál tüzetesebben, annál mélyebben és szélesebben vizsgálja. Mint tanító kiterjeszkedik a maga és tanítványai közt való viszony természetére, mint hazafi a haza iránt való kötelességek ismertetésére, s mint polgár politikai és társadalmi helyzete tisztázására. S az irány, a melyben képzeletének szabad szárnyalásával repül, mindég és mindenben a szabad gondolkodás iránya; s bár mindenkor a létező állapotok különös eseteiből indul ki, csakhamar föllendül, végre általános igazságok körébe ér, és itt állapodik meg.

Mint tanító fölveti a kérdést: hogy mivel tartozik a tanító tanítványának és mivel viszont ez annak? Az lelkiismeretes neveléssel, ez őszinte nagybecsüléssel. Mert a tanítónak odaadó munkája és önfeláldozása tiszteletet érdemel. Tisztelni kell őket, annyival inkább, mert tisztelni illik minden embert, ki munkás, ki hasznos tagja a társadalomnak, és pedig rang és czim tekintete nélkül. A tisztelettől pedig csak egy lépés van a szeretethez, a melynek igen éles a hallása, igen mély a felfogása. Hol az nincs, ott a valódi áldás és valódi siker hiányozni fog. A tanító és tanítvány közti viszonya gyöngéd: szeretetben kell egyesülniök. Ha e gyöngédség selyem szálai ketté szakadnak, akkor ők nem a mester és tanítványai többé. hanem a kénytelenség napszamosai, kik nem a lélek sűgallatai szerint munkálkodnak, hanem zúgolódnak és kevésre mennek. Vajda reményli, hogy közbe és hallgatói közt a viszony gyöngédsége nem fogyni, de napról-napra fejdődni fog.³⁾

¹⁾ Vajda P. Erkölcsei beszédek. 104. l. Újvéji gondolatok.

²⁾ Vajda P. Erkölcsei beszédei. 187. l. A jelen és jövőre élet.

³⁾ Erkölcsei beszédek. 13—20 l. A tanítók és tanítványok közti viszonyról.

Mint hazafi és polgár nyilatkozik a hazáról s iránta való kötelességeinkről szóló beszédében Először rámutat, hogy a föld kerekiségén mindenütt társaságban élnek, mert az emberek társaságra születtek, aztán kifejti a fogalmat, hogy mi a hazá? Majd történeti hivatkozásokkal jellemzi, hogy mi a hazának hatása az emberre, s az embernek a hazára? A példák hirdetik hadban és békében, tudományban és művészetben, hogy egyes nagy férfiak, sőt nők is egész országokat tudtak fölemelni, virágoztatni, hatalmassá és boldoggá tenni; századoknak lökést adtak és többet végeztek, mint milliók. Viszont a legmélyebb jelentőséggel bír, hogy hol született az ember, virágzó és szerencsés nemzet kebelében-e vagy pusztuló és szerencsétlen országnak a gyermeke? Ám hasonlítsuk össze az európaiat az afrikaival, a francziát a törökkel: egy pillanatra szembe ötlük a különbség előnye és hátránya. De mindenütt, Nyugaton és Keleten, Éjszakon és Délen, kötelességek fűzik az embereket szülőföldükhez. Mivel tartozunk tehát a hazának? Igazsággal, hogy minden elégtelenség forrása beduguljon; munkával, hogy benne a gazdagság és jólét közönségesse legyen; a terhekben való részvétellel, mert a közjónak csak ez az alapja, s nem lehet követelni a hazától mértföldekig terjedő, megyéken keresztül húzó uradalmakat viszonyosság nélkül; szeretettel, mely előtt megtermékenyül a sivatag, megerdősödik a pusztaság, pázsitot kap a kopár; a rossz gyomlálásával és a jó ültetésével: minő az erény, türelmesség, fölvilágosodás és a műveltség; végre a nemzetiséghez simulással, mert a nemzeti egység érzésben, vallásban, nyelvben oly szerencse az országra nézve, mely semmi áron meg nem szereshető. Vajda azért esengve fordul hallgatójához, hogy szívvél-lélekkel legyenek a nemzet tagjai!¹⁾

A hazafias kötelességek e felsorolásában az „Erkölcsi beszédek“ írója mint hazafi — erős magyar, mint polgár — radikál politikus. Közteherviseléssel jogegyenlőséget sürget, hogy kiki lelki és testi tehetségeihez képest érvényesülhessen, s előtte minden pálya nyitva álljon. Megsajdul büszke szíve, ha a társadalmi egyenlőtlenségre gondol, s fájó keserőséggel, sértett önérzettel ad elégtelenségének, nem egyszer fölháborodásának éles kifejezést. Ilyenkor, mintha a bosszúálló igazság ostora csattogna kezeiben, oly keményen, kérlelhetetlenül, egyre tüzelődve sújt. Megvetéssel bélyegzi meg könyvének több helyén azokat, kik a közjóra adózni nem akarnak, kik az ország pangásával nem törődnek; s a társadalmi egyenlőtlenségnek rójjá föl, hogy senki dolgozni nem szeret, hogy a kölcsönös becslés kiveszöbén, hogy a szó és írás értéke fokról-fokra csökken. S aztán? A becsületos munkás sanya-

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 29—40 l. Mivel tartozik a hazának minden ember, különösen pedig az ifjú?

rog, a csaló uriaskodik, a henyesség lakomáz. Találó sejtéssel és finom érzékkel jósolja meg, hogy ez az állapot a felbomlás állapota, mely meg nem maradhat, s hogy meg kell halnia az ónak és újjá kell születnie, a kor és a bölcsélet értelmében; mert a félszeg toldozás fönn és alant semmit sem ér, gyökeres változásra van szükség. A régi szívek helyébe új szívek, a régi elvek helyébe új elvek állítandók. Isten és emberiség, jog és igazság honosítandó meg e hazában mindenki számára.¹⁾ Vajha ezek erejével egyesülne a nemzet hitében és nyelvében is!...

De mikor lesz a megújulás, a gyökeres változtatás kora? A jelek szerint nemsokára.

A menydörgés már hallatszik távol, hirdeti a szónok; a levelek már nálunk is zöregnek, és mikorra az est leszáll, cikázni fognak a villámok, különbözőleg hatva a kedélyekre. Némelyek örülni fognak nekik, mások rettegni tőlök; némelyek kint szenvednek, mások talán az ijjedéssel beérendik; de lesznek olyanok is, kiknek hasznokra válik. A légkör pedig, meglehet, megtisztuland. Ő a természet ily játékanak éppen nem ellensége, mert tudja, hogy a természetben minden előre halad, s a mit mi rosznak veszünk, az sokszor a legjobbnak forrása. Az élet pedig mindenestre jobb a pangásnál... Üdvöz a szél, kiált föl újjongó sovárgással, mely megtisztítandja alföldünk mocsarait!²⁾

Igy lövel keresztül Vajda szabad gondolkozása mindenre: valláson, erkölcsön, jogon, politikán, mint a napsugár világosítólag, melegítve és termékenyítve. Így az „Erkölcsei beszédek“ írója is, mint a germán mondák Sigurdja, a világosság lovagja, ki benső hivatással, őszinte szeretettel, s fényes diadallal harczol — a sötétség minden alakja ellen!...

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 22 l. Mivel tartozik az ember magának általában, különösen pedig az ifjú?

²⁾ Erkölcsi beszédek. 58. l. A szabadság.

II.

(Vajda búcsúja és ígérete. A Fichte póre s ennek kimenetele. Az „Erkölcsi beszédek“ a censura előtt. Szabó János és a censorok collegiuma. A Sancta Simplicitas. A rettenetes szemelvény A helytartó tanács és a cancellaria A pör megindítása. Vajda és az egyház magatartása. Zay Károly gróf jelleme. Székács beavatkozása és levele Ballagihoz. A passiv ellenállás. Zay gróf felirata. A bányakerület és az esperesség halogatása. Haán Lajos visszaemlékezése. Vajda betegsége. Nyolczszoros érvágás. A hű feleség. Az iskola. Az irodalom gyászsa. Az egyház ünnepélyes óvása. Vajda emléke.)

Vajda rövid félesztendő alatt székfoglalójával együtt összesen 25 erkölcsi beszédet tartott.¹⁾ Az utolsó a közeledő husvétii ünnep alkalmából a feltámadásról szólott. Bizó hittel hirdeti feltámadást, nem azt, a melyet a keresztyén vallás ígér; hanem azt, a melyben a jog, az igazság, szabadság és egyenlőség fog feltámadni. Mint a hogy az őszi és tavaszi vetés pihen a földben, hogy a megújhódó tavasszal kikeljen: úgy pihennek az ő eszméi tanítványai szívében, hogy a feltámadás nagy ünnepének menjenek elébe. Repekedő reménnyel hiszi, hogy föl fognak onnan támadni, s a ki most egy nyelven beszél, beszélni fog általok sok nyelven és szavuk keresztül hangozik a hazán. Ha csak ezer nyelv buzog érte, meg lesz a feltámadás ünnepe, a legszebb nemzeti ünnep. mit az újkor látott. Gyújtó tüzrel csapong biztatása, hogy a lelkesedés az igazért, jóért, szépért tanítványaira is elragadjon, s épen lobogjon bennök, míg újra megszólal előttök.²⁾

Ez az utolsó beszéd búcsu és ígért.

Mint hogy a tavasz immár beköszöntött, egyelőre vasárnapi előadásait abba hagyja, mert ilyenkor a szoba és város szűk falai közül, szokása szerint, a természet nagy templomába jár: vizsgá-

¹⁾ A beszédek címök szerint a következők: 1. Székfoglaló. 2. A tanítók és tanítványok közti viszonyról 3. Mivel tartozik magának az ember általában, különösen pedig az ifjú? 4. Mivel tartozik a hazának minden ember, különösen pedig az ifjú? 5. Mivel tartozunk istennek? 6. Nemzeti egység. 7 és 8. A szabadság. 9. A szokás. 10. Az időt jól kell használni. 11. Az ige megtestesülése. 12. Újévi gondolatok. 13. A szép-művészetek. 14. Melyik isten valódi egyháza? 15. A mivelttség hasznai. 16. Az ördögök. 17. A szép. 18. Az angyalok. 19. A visszaélések. 20. Bölcsesség és józan élvezet. 21. Egy kis indítvány, melynek szép következményei lehetnek. 22 A protestantismus. 23. A jelen és jövő élet. 24 Az ösztön és ész vallása. 25. A feltámadás. 26. A első beszéd 1843. szeptember 27-éről, az utolsó 1844. márczius utolsójáról való.

²⁾ Erkölcsi beszédek. 204 l. A feltámadás.

lódni, fürkészni, gyűjteni, gondolkozni; de folytatni fogja azokat, mihelyest az ősz ismét beállt.

Búcsujának és ígérétének hangja barátságos és mégis ünnepies; elismeréssel néz a multra vissza, kecségvással tekint a jövőbe. S a köszönet és remény egy nemes, komoly intelemben olvad össze, méltó befejezéseként az emelkedett cyclusnak.

Mintha csak Vajda ebben a — Fichte követője lenne megint: annyira hasonló az eljárásuk.

Sőt hasonló még későbbi sorsuk is.

Fichte előadásai után a hit eredetéről és természetéről egy értekezést adott közre philosophiai „Journál“-jában, melyet Nie-thammerrel együtt szerkesztett. Okoskodása szerint a vallás a jó cselekedetben áll, a jó cselekedet pedig egy a magasabb erkölcsi világrendbe vetett hitttel, maga az erkölcsi világrend egy az istennel. Így valójában a vallás hit, erkölcsi hit, melynek örök lényegét Fichte pantheistikuson fogta föl.¹⁾

Alig jelent meg a „Journal“, azonnal következett a támadás Valaki névtelenül, mint a hogy a gyáva feladó szokott, felzúdult az istentelen szerző vallás-erkölcsi nézetei ellen, nem különböztetve meg a kételkedő atheismust a hívő, vallásos pantheismustól. A fűzet elérte, a mi célja volt. A szász választó fejedelemség kormánya rögtön borzongásba esett, leiratot küldött a lipcei és wittenbergai egyetemhez, köriratot intézett a többi kisebb nagyobb német államhoz, a „Philosophischer Journal“ eltiltása végett. A szász-weimari udvar nem birva ellene állani az illetéktelen nyomásnak, előbb vizsgálatot indított Fichte ellen, aztán meg akarta rovatni, végre egyszerűen és röviden megfosztotta tanszékétől.²⁾

Szinte így járt Vajda is.

Erkölcsi beszédeit befejezve s egy vaskos kötetbe összeírva, április 20-án két példányban fölterjesztette a pesti censurának a nyomtatási engedély megnyerése végett. Az egyházi és vallási könyvek censura akkor. Szabó János, a pesti egyetem theologiai professora volt, kevés tehetséggel, sok elfoglaltsággal.

„Per amorem Dei!“ Riadt föl jámbor ijedelemmel a kegyes férfit, a mikor a tüzes, szabad szónoklatokat elolvasta; s már május 4-én pihegő sietséggel ült íróasztalához, hogy a censorok központi testületének a fenyegető veszedelemről jelentést tegyen. E jelentés valóságos feladás. Vajda kötete e szerint veszélyezteti a pozitív vallást, megmértelyezi a gyanútlan ifjúságot, ártalmára válik társadalomnak és államnak. A mint Szabó fejtegeti: a szerző

¹⁾ Geschichte der neuern Philosophie. Von Kuno Fischer. V-tes Band. Heidelberg, 1869. 277 l.

²⁾ Úgyanaz. 275—303 l.

távol attól, hogy előmozdítaná az erkölcsösséget, a pozitív vallási érzéket, mely nélkül minden a subjectív gondolkozás kényvének esik rabúl; távol attól, hogy hallgatóiba becepegtetné az egyházi és polgári törvények tiszteletét, mérsékelné és helyes irányba terelné az ifjúság rendetlen indulatait, a mi pedig az „Erkölesei beszédek“ írójától, mint az ifjúság tanárától és nevelőjétől már állásánál fogva is méltán és joggal megkövetelhető volna; éppen ellenkezőleg azon van, hogy ifjai szivéből a tiszteletet minden pozitív vallás iránt kioltsa, hogy a helyett a szent és szentesített dolgok felől különféle kételyeket támasszon bennök, hogy a fennálló törvényekkel szemben már korán ellenkezésre, gondolkozás- és érzéskészségre kapassa őket: végre, hogy érzékiségöknek a féket megeressze. Nem volt és nincs is az egész munkával más célja, mint hogy oly paradoxonokkal, melyek tetszése szerint szólva liberálisok, melyek a vallásra nem kevésbé veszedelmesek mint az államra, csillogjon, népszerűséget hajhásszon, elveinek újdonsága által azokat, kik gyanútlanok és gyöngék, egyáltalában ifjak, kik minden új és különösnek tetsző paradoxonon úgy is möhön kapnak, megrontsa; szóval, hogy a fiatalokat a fennálló egyházi és politikai alkotmánnyal minél elégedetlenebbekké tegye s bennök az újítási viszketeget és ellenzéki szellemet minél korábban felköltse. Szabó szerint ez a szerző célja, ez az ő elve. Elhallgatva azokat a gyakori allúsiókat, melyek a katolikus vallásra vonatkoznak, azokat a jogtalan és igaztalan kifakadásokat, melyeket e vallás ellen protestans ifjak előtt megenged magának, mint ő mondja — csakis véleményének igazolására szoritkozik, csakis ennek bizonyítására szolgál egy meglehetősen bő szemelvényel.¹⁾

Noha részletesen ismerjük a kötetet, még se látszik fölöslegesnek, hogy a censor és censura jellemzésére néhány idézetet kiszakítsunk belőle. A sancta simplicitást színről-szinre élénk büvölik.

Óh, Sancta Simplicitas! Néha úgy tetszik nekünk, mintha intézmény lennél, s ekkor censurának hívnak; néha úgy, mintha ember-alakot ölténél s ekkor Szabó János a neved. Benned egyesül a hatalom erő nélkül, a tekintély érdem nélkül, a kicsinyesség nevetséges komolykodással, a félnétség kapkodó gyámoltalansággal; naiv vagy az ártatlanság bája nélkül, s éretlen a halálos vénségnek daczára. Még csak pár esztendő — és káprázatod censurástól, Szabó Jánosostól együtt szertefoszlik; nem marad meg egyéb, mint a rossz emléked, mint valami rossz álom, melyre az ember csodálkozva és mosolyogva gondol vissza.

¹⁾ Az eredeti jelentés megvan a magyar királyi országos levéltárban 20,644—1844. sz. alatt.

Még most azonban élsz és itélsz, noha meglehetősen beszámíthatatlansággal, szájalom, boszankodás, gúny és kaczagás között.

Némulj el! Ugyis eleget beszél szegénységi bizonyítványod...

Valóban szegénységi bizonyítvány a Szabó János szemelvénye. Hogy mikén fön nem háborodik, micsoda egyszerű mondásokon és közizagságokon: — legyen bizonyossága a sok közül pár példa.

Ilyen rettenetes helyek:

Az 52-ik lapon: A tudomány tud, nem pedig hisz, minél nagyobb valakinél a tudomány mezeje, annál szűkebb a hité. Mikor mindent fogunk tudni, nem szorulunk éppen semmi hitre.

A 66-ik lapon: Vannak még mások ellenségei a szabadságnak, kik állítják: hinni vakon, mit a tekintély parancsol, s éppen az emberi ész főkérdéseinél holt betűkre támaszkodni, nem pedig isten élő könyvére, a természetre, s nem az ő legjobb magyarázójára, az elmére. Szabadon nem gondolkozni isten és lélek, világ és hallhatatlanság felől, — ez előttük vallási erény, ez érdem, ez koszorúra méltó.

A 77-ik lapon: A forradalmat soha sem az ész barátai eszközlötték, hanem a fenállónak ostoba védői.

A 84-ik lapon: Az emberiségnek csak akkor lesz testileg is jó állása, ha eszét kifejtette. Míg ez nem történik, a zsarlás és kényuraság elszedi mások szája elől a falatot, rongyot vet ruha helyett a testre és nyomorult kunyhókban hagyja tengeni az elnyomottakat. Istenem, és ez az emberi élet, ez a föld királyaihoz méltó sors!

A 94-ik lapon: Sőt többet mondok, hogy egy vala Mózes és Mohamed istene és minden istenek, akármilyen néven, akármely időben és nép által nevezettek. Azt gondoljátok, csak egy küldötte, csak egy követe volt istennek a földön? Csalódtok, minden fajban megvan az ész, mint isten követe, csak mivelni kell őt, és isten szavait mindenkor hallhatjátok általa.

A 96-ik lapon: Az ige megtestesülését sokan, sokféleképpen magyarázzák, de én nem mondok sokat, midőn állítom, hogy a következő magyarázat felel meg leginkább a tiszta észnek, a józan erkölcsnek: Krisztus vallása szeretetre s igazságra van alapítva, igen, de szeretet és igazság isten főtulajdonsága is, sőt a tökéletes szeretet és tökéletes igazság csak isten kifolyása, tehát a szeretetben és igazságban maga isten van megtestesülve. (Hoc est auctoris dogma de incarnatione Domini! — veti utána rémülettel a censor.)

A 128-ik lapon: Ha Európának mind a kétszáz millió embere föl van világosítva érdekei feől, van-e a földön hatalom, mely gátolja őket céljok elérésében? Minden ország azon mér-

tékben szabadult től, a mint mivelődött. Az ész azt mondja, mind egyenlőjogu gyermekei vagyunk istennek, tehát szabadon rendelkezhetünk egymás között. Édes barátaim! Sokan érezzük még ma is a polgári helyzet terheit, s látjuk, hogy szemeink előtt mesterséges köd terjesztetik. Mi fog ezen segíteni? Az ész művelése!

A 143-ik lapon: Véremben van bolygatni azt, a mi előítélet, mi kártékony. Volna csak hatalmamban, fenekéig nyulnék a rosznak és elővonszólnám, hogy irgalom nélkül megégessem, tövére tenném fejszémet a balgaságnak, hogy kivágjam és kiirtsam.

A 144-ik lapon: A mily irgalmatlanul bánt a keresztény vallás a görög hittel, hasonlólag bánt ezzel az újabb tudomány és böleselet. Ezen angyalos hit szép költői korány és szürkület vala, melynek a tudomány szemébe nézvén egyszerre fölvilágosodott — és az árnyak letűntek.

A 157-ik lapon: Voltak fejedelmek, kik a szó legvalódibb értelmében földi istenek lehettek volna állásuknál fogva és lettek ördögök.¹⁾

Imhol ezek a szörnyű állítások, a mikre Szabó János hivatkozik, mikor a szónokot rationalismussal, democratia, sőt anarchiával vádolja; ezek azok a kárhuzatos tanok, a mik a meglevő állapotot a tűzhányó lávájával fenyegetik, ha az „Erkölcsi beszédek” kötete a közönség között el fog terjedni. A kishitű censor a kéziratra nemcsak rá nem jegyezi az imprimaturt, sőt az egyik példányt feladó jelentéséhez mellékeli; és a censorok központi testületének fölterjeszti: „mert a kormánynak még a protestáns iskolákban is, ez iskolák minden szabadsága és önállósága mellett főfelügyeletet kell gyakorolnia, s az ily dolgok felől tudomást szükség vennie.”²⁾

A központi testület a hivatalos nehézkességnek daczára még május 25-én összegyűlt és ítéletet hozott. Tagjai a rationalismus és anarchia kísértő szellemeitől, miket társuk megrebbenő phantasiája teremtettt és káprázó szeme látott, ép oly iszonyodásba és remegésbe estek, mint Szabó; s rögtön fontoskodó fölterjesztést tettek a nádornak és Helytartó-tanácsnak: mely szerint Vajda munkája nemcsak elő nem mozdítja az erkölcsösséget, sőt fölforgatja, s minden positiv vallásra és demagog elveinél fogva magára az államra nézve is veszedelmes: azért a nyomtatástól nem csak eltiltandó, de egyáltalában kárhuztatandó, a szerző pedig, ki ilyeneket vitat s általok az ártatlan ifjakat megrontani merészkedik, kereset alá vonandó és tisztétől megfosztandó.³⁾

A Helytartó-tanács június 4-iki végzésével egész terjedelmében elfogadta e fölterjesztést mind a kereset megindítására, mind

1) Országos Levéltár 20,644—1844. sz. alatt.

2) Ugyanott.

3) Ugyanott.

Vajda elmozdítására nézve; s áttette az ügyet Bécsbe a kancelláriához, mely Szögyény udvari tanácsosnak osztotta ki véleménykészítés végett. Szögyény véleménye oda szól, hogy a vizsgálatot nem csak Vajda, hanem az iskola-igazgatóság ellen is meg kell indítani. S valóban a kancellária V. Ferdinánd király beleegyezésének kinyerésével ily értelemben határozott, s adott útasítást a Helytartó-tanácsnak.¹⁾

A rémlátás így ragadt el Szabóról a censorok collegiumára, a Helytartó-tanácsra, a kancelláriára, sőt magára a királyra; kinek jámbor szívével és gyöngé belátásával környezete sokszor visszaélt. Vajda egyszerre az állam és egyház felforgatója lett, kire Budán is, Bécsben is borzongva gondoltak.

Julius 18-án kelt e határozat s már augusztus 13-án átirta a Helytartó-tanács az ágostai evangéliumi egyház egyetemes főfelügyelőjéhez, Zay Károly grófhhoz; tudatva véle, hogy a Felső megítközött mind az „Erkölcsei beszédek“ foglalata, mind a fölött, mikép engedhette meg az iskolai hatóság e beszédeket tartani; meghagyva neki, hogy ez ügyben szoros vizsgálatot tétessen és mind az iskolai eljáróság, mind az illető tanító nyilatkozatait, s az utóbbinak kézi-könyveit és iratait, melyek szerint a tudományokat előadja, bekérje; s addig is hathatósan elrendeltesse, hogy az oktatók a tanuló ifjúsághoz csak oly beszédeket tarthassanak, melyeket az illető hatóság eleve átnézett és helybenhagyott.²⁾

Az intézkedés alig érkezett le, hire már is kiszivárgott a közönség közé. Mind Pesten, mind Szarvason gyanú ébredett: hogy a városon s az egyházmegyében lappangó panslaviszmus valamely alattomos hive titkos árulást követett el. Sőt a papot is megnevezték, hogy ki volt. S a gyanú természetesnek látszott. Hiszen Vajda és a panslaviszmus ellenségek voltak: az a hazaszeretetet hirdette gyűjtő ékes-szólással, ez a gyűlöletet terjesztette a hon ellen megejtő susogással; az maga volt a becsület nyilt, tiszta homlokával, ez maga a becselenség hazug, kendőzött arczával. S Vajda leverte, megtiporta, úgy hogy szinte végső kinok között vonaglott. A közönség örült a diadalnak s rokonszenvvel csatlakozott a győzőhöz, mert a nemzeti öntudat éppen fejlődésnek, a hazafias érzés és gondolkodás emelkedésnek indult, s kapva-kapott minden alkalmon, melyben revellálhatott; a panslaviszmustól viszont tüntetéssel és megvetéssel fordult el. Mivel pedig a becselenségnek már átka, hogy ha valami tekintetben nyomorultsága bebizonyosodott, minden tekintetben megbizhatatlannak és gyanúsak veszik, mindenre képesnek és elvetemedettnak tartják: mindenkiiben megrogzött a hit, hogy a panslaviszmus, mely készen állott árulásra a haza, még készebb lehetett egyes ember, — Vajda ellen. Így ma-

¹⁾ Országos Levéltár 20,644—1844. sz. alatt.

²⁾ A rendelet átirata megvan a békesi esperesség levéltárában. 1845.

gyarázta többek között az intézvény eredetét az öreg Karacsné, Vajdáék régi bizalmas ismerőse, leányához Terézhez szóló egyik levelében. „Vajda a télen át, ünnepnapokon, szónoklatokat tartott, melyekre felgyűltek a szarvasi előkelő nők és férfiak. Ebből irigység lett, valaki feladta őt és kemény parancsolat mene a consili-umtól Szarvasra, hogy rögtön fosszák meg hivatalától. De mégis volt a becsületes tótokban annyi bátorság, hogy nem engedelmeskedtek vakon, hanem vizsgálatot rendeltek Vajda tettei iránt. A censorok egész collegiuma összegyűlt, úgy keresik a tévelygő tudományt Vajda beszédeiben. Mikor elárulták a buták, jól tudták, hogy a mit ők tesznek, az a gonosz, a mit ők tanítanak, az a tévelygő.¹⁾ Így magyarázza azt manap is, majdnem négy évtized elmúltával, Pól Dani, Vajda egyik tanítványa. „A tót közönség, úgymond, vetekedve sietett Vajda előadásaira. Ezek láttára az evangélikus papság nemcsak helyben, de az egész esperességben féltékeny lett a már-már veszendő nyájára, a felekezeti elfogultság fölülemelkedett a hazafiságon, s a papok, hogy eme nagy ember bölcsészai és hazafíui befolyását a népre ellensúlyozzák, istentagadás vádját emelték Vajda ellen.²⁾”

Azt hiszik, hogy a gyanú tévedett és túlozott. A panslavismus hiveinek és Vajda irigyeinek jól eshetett a vizsgálatnak megindítása, — de magok nem voltak közvetlen okai. A szarvasi és egyházmegyei papság körében találkozhattak egyesek, igen is, a kik kárörömet éreztek volna a kitünő magyar ember és világias szónok megrontása fölött: de az egyház színe-java és többsége részvétellel sorakoztak körül. A mi a vizsgálatot okozta, maga az „Érkölsi beszédek“ kötete s a censor feladása lehetett, egyéb feladás nem kellett; a min a támadás fegyverének éle megtompult, — az az egyház kitünőségeinek jóakarata s az egyház autonómiája volt.

Zay Károly grófhhoz vagy késve ment az átirat, vagy maga nem sietett az illetéktelen útasítás elintézésével: annyi bizonyos, hogy az egy kicsinnyég megrekedt. Mi hajlandóbbak vagyunk a Zay halogatásának tulajdonítani. E derék magyar mágnásunkban az erős magyar és erős protestáns egyesült, ki szívós kitartással küzdött hazája alkotmánya- és vallása függetlenségeért. Már az 1825-iki nevezetes országgyűlésen mint az ellenzék egyik kiváló tagja szerepelt; s ettől fogva min ég mint a polgári és vallási szabadság előharczosa munkálkodott, a legbuzgóbban és legsikeresebben, mint felekezetének egyetemes főfelügyelője. E tisztében különösen három czél¹⁾ lebegett szemei előtt, melyet élni töre-

¹⁾ A levél Karacs Teréz birtokában. Kelt 1844. aug. 30-án.

²⁾ Pól Dani, szarvasi főjegyző közlése.

kedett; úgymint: megszilárdítani az egyház jogi helyzetét kívülről az állammal és törvényhozással szemben, s kikivni a vallások teljes egyenjogúságát; továbbá az így kívülről megszilárdított egyház jövőjét biztosítani jó rend s egy a kor követelményeinek megfelelő iskolai rendszer által; végre az így kívülről és belőlől megszilárdított egyházat tömörebb testté alakítani az unio útján. Az elsöre nézve nem szünt meg soha a protestantismus sérelmei ellen szavát emelni úgy az országgyűléseken, valamint más intéző körökben és szava nyomatékos volt. Hogy ezen törekvései nem maradtak siker nélkül, bizonyítja az 1843-iki III-ik és 1848-iki XX-iki törvénycikk, mely utóbbi a vallás-felekezetek teljes egyenjogúságát mondotta ki; a mi a másodikat illeti, 1842-ben és 1845-ben, miként már említettük, Zay-Ugróczra tanügyi értekezleteket hívott össze, melyeken létesült a „zay-ugróci tanterv“, a mely a magyar nyelvet minden iskolában a kötelező tantárgyak sorába emelte; de legfőbb és leghőbb törekvése a harmadik, a reformátusokkal való unió volt, melyet ő indítványozott, melyért ő fáradozott leginkább; miként azt másutt már előadtuk. Az ő akkor igazolt féltékenysége egyháza jogaira, ellenzéki bizalmatlansága a Helytartó-tanács udvari politikája iránt kétségtelenül elítélte az útasítást, mely egyenesen az 1790/1-iki XXVI-ik törvénycikkbe ütközött; s csak húzakodva tette át a bányakerület felügyelőjéhez, Prónay Albert báróhoz a további ellátás végett. Prónay pedig éppen úgy folytatta, a hogy Zay kezdette.

Igy történt aztán, hogy bár a vizsgálat elrendeléséről mindenki hallotta a hirt, de annak fogatosításáról alig tudott valaki bizonyost; mert az augusztus első felében keletkezett helytartó-tanácsi irat az augusztus utolsó napjaiban tartott bányakerületi gyűlésen tárgyalásra még nem került.

A halogatás látszott a legbölcsebb eljárásnak, ehhez fogadott Zay és Prónay, ehhez Székács József, az ágostai evangyelmi egyház egyik legjelesebb s egyszersmind legtapintatosabb ferfia. Az ő egyéniségében a felvilágosodott gondolkozás körütekintő eszélylyel, a következetes határozottság megnyerő simasággal párosult, mi kiválólag képesítette, hogy a kormány illetéktelen túlkapásaival szemben, a legkényesebb ügyekben is, böles óvatossága által a maga és egyháza igazait sükeresen megóttalmazza. A cselekvésre mindenha, így mostan is kész volt. Az ő meggyőződése szerint ez a helytartó-tanácsi útasítás jogtalanul támadta meg az egyházi autonomiát, azért meg kellett a támadást hiúsítani; s igaztalanul fenyegette Vajda Pétert, azért meg kellett ellene védeni. Vajda neki még sopronyi iskoláskodása óta benső barátja

¹⁾ Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangylikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1883. 149—150. II.

volt, kibén mind az író mind az embert őszinte melegséggel szeretete és nagyrabecsülte. Hiszen két év előtt, midőn a Kisfaludy-társaságba bevezette s mint új tagot üdvözölte, épen ő hirdette róla: „hogy azon férfiu, ki annyi szép művel gyarapítá irodalmunkat, kinek munkáin a legtisztább erkölcsiség, a legmélyebb vallásosság s a legnemesebb emberiség ömlik át, ki a szentírás nyelvével rokon, s a kelet bájos képeivel művészileg gazdagított előadásával oly ellenállhatatlanul igézi és nyeri meg az olvasókat, ki a mérték lánczaiból kibontakozva próza alakjába a legmagasabb költői érzelmeket önté s ekép irodalmunkban a költeménynek egy sajátos nemét alkotá, ki valamint legtöbb munkáiban mindenütt, hymusaiban különösen az emberileg legnemesebb, legfőbb, legistenibb érzelmek tolmácsa, gondolatok hirdetője, erények papja volt: megérdemli, hogy a társaság tagja legyen.“¹⁾ Baráti aggodalommal rögtön meghányta-vetette a kérdést, s egy hosszabb levélben, melyet Ballagi Mórhoz intézett, részletesen megbeszélte. Igaza van Ballaginak, hogy e levél függésben tartja az ember ítéletét a felett: valjon a szerző fenkölt lelkét, humanitását, szívét szeresse-e inkább vagy körültekintő böles tapintatosságát bámulja. „A dolog veleje — írja Székács — az marad, hogyan kelljen Vajda barátunkat becsülettel kimenteni a tömkelegből, melybe, mint tökéletesen hiszem, ártatlanul tévesztette magát. Vegyük a dolog menetét. Az intimatum gróf Zayhoz, ez által báró Prónay Alberthez érkezett. Ez elküldi majd, vagy már el is küldte az espereshez, ki azt az esperességi gyűlésen fogja felvételni. Kettőre teszlek figyelmetessé: a magyarhoni dicasteriális ügyek csigamenetére és az esperesség eljárására. Az esperesség vagy in pleno concessu fogja kérdőre vonni Vajdát, vagy küldöttséget nevezend ki. Ezt az utolsót jobban szeretném. Igyekezettek, hogy abba oly férfiak választhatassanak, kik embertársaik hibáit menteni hajlandóbbak, mint nagyítani. Ha már kisülne, hogy Vajda beszédében csakugyan vannak elmondva olyanok, mik megrovást érdemelnek; ez mondassék ki őszintén, de csak általában s a citatumokat elhallgatva; de egyébiránt jegyeztessék meg:

1. Hogy Vajda minden egyébben a gymnasium disze, sőt a beszédekben is a jó sokkal több, mint a rosszalandó.

2. Hogy az esperesség ezen egy, nem annyira bűnös, mint hibás lépés miatt tartját hivatalosan megintendőnek hiszi, hogy jövőre ilyesmitől tartózkodják.

3. Hogy az esperesség gondoskodott, hogy a jövőben a beszédek vagy megszüntessenek, vagy ellenőrség alatt történjenek; végre

4. Csatoltassék, ha szükséges lesz, a relatióhoz Vajdának nyilatkozata, melytől aztán a legtöbb függene. Legjobb lesz a ké-

¹⁾ A Kisfaludy-társaság évlapjai. IV. k. Pest, 1844. 25—26. l.

sedelmezés. Ezt így lehetne eszközölni. Az esperes fölvéteti az intimatumot, valaki feláll s azt indítványozza, hogy a dolognál investigációra levén szükség, küldöttség neveztessek ki, a Helytartó-tanácsnak pedig annak útján irassék meg, hogy az esperesség az intézvényt fölvevén, investigációt rendelt legyen, melynek eredményéről annak idején tudósítai fogja a Helytartó-tanácsot. Nagyon könnyen meglehet, hogy a Helytartó-tanács, melynek csak csinján szabad iskolai ügyeinkbe avatkoznia, ezen válasszal be fogja érni, — otthon pedig a megintést magát majd elintézzük keresztyéni szellemben. Ha pedig a helytartó-tanács választ sürgetne, ez csak egy vagy két év mulva történék, s az alatt a dolog jóformán aludnék. Ezen utolsó mód volna a legjobb, de meglehet, hogy még más jobbat is tudna. Azt mindenesetre mellőzni kell, hogy Vajda in pleno concessu válaszoljon. Sürgesetek a küldöttség által eszközözendő investigációt. Egyre igyekezék Vajdát elkészíteni, t. i. arra, hogy a legrosszabb esetben az esperességnek rosszsalását ki kell mondania, nem annyira, hogy Vajdát vádolja, hanem hogy önmagát mentse ki, mint a mely azzal vádoltatik, hogy a beszédek tartását megengedte. Amyi bizonyos, hogy Vajdát elejtenünk gyalázatunkra válnék. Majd, ha később a véleményeket hallani fogod, s azt látnád, hogy a dolog veszedelmes fordulatot venne, add tudtomra, hogy az esperes és felügyelő uraknak is irhassak. Bárcsak ne lenne előbb esperességi gyűlés, mint júniusban, talán akkor magam is lemennék. Az esperes urat rá kellene bírni, hogy az ügyet ne hajtja végre privát úton, mert úgy nem lehetne többé késleltetni a dolgot. Ezt csak azon esetre hagynám helyben, s ez volna a harmadik mód, ha az esperes privát úton válaszolna, hogy az investigációt elrendelte, s ha aztán ezzel olaltatná az egészet. De attól tartok, hogy egy személyt aztán jobban sürgethetnek, mint egy testületet. Válasszátok, a mi jobb. Itt bizonyosat mondani már csak azért is nehéz, mert sokan szólhatnak a dologba.“¹⁾

Az eljárásnak tehát Székács szerint három módja volt: a pleno consessu, a magán úton s a bizottság által való kérdőre vonás. Az utolsó ígért legtöbb haladékot, ennél fogva ez látszott a legkedvezőbbnek és leghasználhatóbbnak. Az egyház ezt választotta, s véle a passiv ellenállás terére lépett.

Nem volt ez akkor oly elhagyott tér, mint a milyen ma, hála Istennek. Akkor mind a megyék, mind a felekezetek, földalom, gyakran jöttek abba a kényszerűségbe, hogy e térre meneküljenek. Mert a midőn a bécsi udvar mind az ország alkotmány, mind a protestáns vallás szabadsága ellen támadásra táma-

¹⁾ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.

dást halmozott, — a fenyegetettek egyedül a passiv ellenállással védhették magukat, nehogy a jogos méltatlankodás és eikeseredés oly eszközöket dobjon kezeikbe, a mik ellen az önkény törvénytelen fellépése és megtorló bosszúja igazolt színen tűnhetnék föl. Türelemmel a jelenben, bizalommal a jövő iránt, összefont karokkal, tétlen fönséggel nézni a viharnek elébe: — ebben állt a harcز bölesége, hősisége és művészete. Azok tettek legtöbbet, a kik nem tettek semmit. S akkor is, mint később a patens alkalmával, meggyőződhettek Bécsben, hogy az erőszak ha kiviheti is, mikép a nemzetet törvényes cselekvésében megakadályozza; de sehogy sincs módjában, hogy rákényszerítse azokat, kik szabadságukról lemondani nem akarnak, mikép a hatalom törvénytelen intézkedéseit tettelegis hozzájárulásukkal mozdíták elő.¹⁾

Igy történt, hogy semmi se történt. Az intézvény megakadt s a vizsgálat maradt. Már az esztendő vége felé közeledett, még sem érkezett ez ügyben semmiféle jelentés Budára, annál kevésbé érkezhett Bécsbe. V. Ferdinánd király türelmetlenkedve november 24-én, pár soros kéziratral egyenesen meghagyta a kancelláriának, hogy siettesse az ügyet, s annak eredményéről adjon véleményes jelentést;²⁾ miért a kancellária december 5-én megsürgette a Helytartó-tanácsot, ez viszont 1844. január 24-iki üléséből a főfelügyelő Zay Károly grófot komolyan útasította, hogy az elrendelt vizsgálat sikeréről, s az eddigi műlasztásnak okáról nyomban számot adjon.³⁾ Zay sietve felel, hódolattal és mentegetőzéssel szólva, de jövőre is vajmi kevés kilátást nyujtva.

„Ismételve illetőde meglepettem — írja fölterjesztésében február 11-én — a Helytartó-tanácsnak kegyes intézvényéne által, minthogy én, mióta hivatalomba léptem, az azzal összekötött kötelességek és így a felsőbb helyekről hozzám érkezett parancsok és meghagyások teljesítésével is sohasem késtem. Ha minden buzgóságom és erélyem daczára is a teljesítendők kívánt gyorsasággal nem teljesítetnek, oka azon viszonyban rejlik, mely köztem s az igazgatóságom alatti előljáróság között létezik, mint-hogy közigazgatási szerkezetünk a késlekedők ellenében nekem más hatalmat nem tulajdonít, mint a felszólítást és intést s más fenyyítéket sem, mint az intésnek addigi ismételését, míg a meghagyottak nem teljesítetnek.

Ezek folytában a mai nap vett kegyes intézvényre bátorodom általánosan válaszolni, miszerint Vajda Péternek a szarvasi

¹⁾ Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Az akademia 1878. julius 1-én tartott ülésében mondotta Ballagi Mór r. tag. Budapest, 1879. 31. l.

²⁾ Országos levéltár. 10840/845. sz. a.

³⁾ Ugyanott.

evangelikus iskolában tartott erkölcsi beszédjei iránt, vizsgálatéltre az eddigi gyakorlat s protestáns szervezetünk szerint az illető kerületi felügyelőt azonnal felszólítottam, ez azonban a vizsgálat sikeréről engem mindeddig nem tudósított. Minek következtében — ujlag komolyan figyelmeztettem, miszerint a kérdéses vizsgálatélt befejezni s róla mielőbb tudósítást adni kötelességének ismerje.¹⁾

Bizony ez a második figyelmeztetés is kárba vészett. A kerületi felügyelő ragaszkodott a bevett szokás rendes alakiségaihoz, s csak a superintendentia augusztusi közgyűlésében vétette föl az ügyet. A gyűlés pedig kiadta a békési esperességnek oly meghagyással, hogy a vizsgálódást megejtván, eredményéről tudósítást tegyen, a felküldeni rendelt nyilatkozatokat, kézikönyveket avagy jegyzeteket mihamarább kívánja be s terjessze ide.²⁾

Vajdának az egyház magatartása jól esett. Nem azért, mert biztosítékot láthatott benne a megrovás és hivatalvesztés ellen. Hiszen az nem nyugtalanította, ez nem rémitette. Nem az az ember volt soha, a ki abban helyhezte volna a boldogságot, hogy a hatalom kegyének sugaraiban sütkérezzék, hívságos kitüntetéseivel csillogjon. Nemes, tiszta öntudata ovó és fedező paizsa volt minden ellen, a mi igazságtalanságot és jogtalanságot szenvednie kellett. Nemes, tiszta öntudattal, biztos, önálló lélekkel nézte a világot, szemlélte az életet. Tudta ő az elnyomottak keserveiből, melyek mintha csak az övéi lettek volna, szívének hurjain oly igaz fájdalommal rezdültek végig; tudta ő a szenvedők könnyeiből, melyek mintha csak az ő szemeiben ragyogtak volna, oly megható panaszszal ömlöttek elő nála; ismerte ő egész ridegségében a valóságot, hiszen annyiszor jajdult föl miatta természeti rhapsodiáiban és keleti elbeszéléseiben: hogy nem mindég annak van igaza, a ki erősebb, a ki hatalmasabb. Nemes, tiszta öntudata eléggé biztosíthatta, hogy ha talán az illetéktelen beavatkozás a megrovást kicsikarhatja is, — nincs oka pirulnia, mert annyival inkább méltányolja felekezetének és nemzetének jobb és nagyobb fele; a jövő pedig igazolni fogja. Nemes, tiszta öntudata biztosíthatta, hogy ha talán a kiméletlen erőszak Szarvason állásától megfosztatja is, Pesten bizonyára rokonszenves támogatást és elegendő elfoglaltatást talál, sokkal több szórakozással és szélesebb hatáskörrel. Eppen azért, a mint meg nem ijedett a Helytartó-tanács utasításának híréül, sőt jóízűen nevetett a komédián s nyugalommal és örömmel élvezte a nyári nagy szünetét a budai hegyek között:³⁾ úgy nem rettegett az utasításnak követke-

1) Ugyanott.

2) A békési esperesség levéltárában. 1845.

3) Karacs Ferenczné levele Karacs Terézhez. Kelt 1844. aug. 30-án.

ményétől sem, ellenkezőleg jókedvűen nézett elébe, s buzgalommal és sikerrel tanított az iskolában, s Ballagival felváltva szónokolt a templomban. Jól esett mégis Székács leveléből látnia, hogy az egyház, melynek ő ellenségei szerint hitelveit s ezekben mintegy létjogát támadta meg, bizik benne és nemcsak hogy ellene nem lesz, sőt ügyét pártul is fogja venni; a minék immár a superintendentia és utána az esperesség gyűlése bizonyosága lehet.

Az esperesség csak egy negyedév multával gyűlt össze. Ekkor, november 20-án, fölvette a kerület átiratát s Kristóffy Sámuel esperes elnöklete alatt kimondotta: hogy a conferentia ez ügyet most el nem döntheti, hogy a legközelebbi gyűlésre halasztja, melynek napjaiul 1846. február 17-ét és 19-ét tűzi ki, minthogy 18-át Luther Márten emlékének szenteli, halála 300 éves fordulója alkalmából. Mindazáltal tanácsolja az esperesnek, hogy közölje a beszédeket néhány oly férfival, kik majd a gyűlésen róluk véleményt mondjanak.¹⁾ E tanács értelmében, a Székács kívánsága szerint, az esperesség választmányt küldö ki, megbizva egyfelöl az „Erkölesi beszédek“ átolvasásával, másfelöl a Vajda nyilatkozatának bekérésével. A bizottság egyiket sem tartotta valami sürgősnek és nem is sietett összeülni. Vajdára annyira kedvező hangulat uralkodott. Haan Lajos érdemes történetírónk, mint a bizottság egyik tagja, akkor áttekintette a kötetet, de a mint emlékezik, abban semmi rosztat, erkölcstelent vagy vallás-ellenest nem talált; általában úgy vélekedik, hogy a vizsgálat fölmentette volna Vajdát.²⁾

A fölmentés azonban szükségtelenné lett. Vajda, ki eddig viritó egészségnek örvendett, az 1846. év elején egyszerre lázas betegségbe esett. Baját előbb maga növelte, mert nem vette komolynak, mint nem veszi senki, ki az ő módjára szabad idejét a nyílt természetben tölti, s magát az időjárás minden viszontagsága ellen megedzi; később az orvosi ügyetlenség nagyobbította, mert nem tudta biztosan megállapítani s a gyötrő láz ellen érvághozhoz folyamodott. Az iskolai tanács január 21-én már lemondott a reménységről, hogy a súlyos betegséget húzamosb idő alatt kilábolhassa, s végzésileg útasította a többi tanárt, hogy tárgyai megosztásáról értekezzenek egymás között.³⁾ Csak a szeretet remélt és hitt még a maga vérmes ragaszkodásával, s ott virrasztott éjjel-nappal drága betege fölött, minden csöndesebb perczet enyhülésnek, javulásnak, gyógyulásnak nézve, a mint azt a szerető feleség nézheti. Ő és hű barátnéja, Karaes Zsófi, ki anyja halála óta nagyobbára Szarvason tartózkodott a Vajdáék házá-

¹⁾ A békési esperesség levéltárában. 1845.

²⁾ Zsilinszky Mihály szives értesítése.

³⁾ A békési esperesség levéltára. 1846

ban, híven megosztottak az ápolás gondjában és kinjában.¹⁾ Végre Vajda erői egészen kimerültek, fölemésztette a rettenetes nyavalya s lecsapolta a rettenetes tudomány. Hir szerint nyolczszor nyitották föl ereit, hogy a betegnek, miután a láz lobossá változott, a tüdő is szívós gyuladást kapott, könnyebbülést szerezzenek.²⁾ A szerető feleség bizalma, hite és reménykedése, — aggodalomba, félelem- és kétségbeesésbe csapott. Óh, hiába volt a köny, a gond, a fohász, nem segített immár, — közelgetett a vég. S a mikor a beteg ágya mellett barátnéja fölváltotta, tépő keservének féket eresztett, sirt, zokogott, jajgatott.

Hasztalanul.

Mint a legerősebb tölgyfa kidől, ha életnedvétől megfosztják: úgy kidőlt a legedzettebb férfi is.

Vajda február 10-én meghalt.

Barátai ekkor azt susogták, hogy gonosz kezek siettették a nemes életet kioltani.³⁾

Gyanú volt, nem egyéb, minden alap nélkül, nyilatkozata a szeretetnek, mely ily kora elmúltába nem birt belenyúgodni.

Szerető hű felesége megtörve, barátai megdöbbenve álltak ravatala mellett. Koporsója felett egyik legjobb barátja Ballagi Mór mondott gyász-beszédet, az igaz fájdalomnak rövid, szaggatott beszédével, kevés, de határozott vonással jellemezve a halottat.

„Természet fiának ismerte és nevezte Vajdát a nemzet, mondja a többek között, s ezen elnevezéssel barátunk valójának egész jellemét fejezte ki. Hol legtisztább, legszentebb érzelmeink fakadnak, Hol örök törvények háborítatlan összhangzásban uralkodnak és bori és derü egy jótékony célra működnek: ott a természet kebelén honolt barátunk lelke.

Élete dalainak legszebbike volt, melyet zenge, lelkét visszatükröződő. Élete minden álmaival sejtelmeivel, minden örömeivel és fájdalmaival dal, édesen ömledező dal volt; — bölcs esze, szenvedélyt nem ismerő lelke összhangba tudá olvasztani az élet visszhangzatait.“⁴⁾

A természet fia visszatért — a természetbe. Betegsége válságos fordulatanak, halálának és temetésének hirtelen, úgy szólva, egyszerre jutott a fővárosba. Petőfi gyönyörű rhapsodiában siratta el; Székács, Garay, Frankenburg fájó szívvel jelentette olvasóinak a kínos veszteséget, mely a közoktatást, költői és tudományos

1) Karacs Teréz: Adatok Vajda P. családi életéhez. 28. l.

2) Frankenburg Adolf: Emlékiratok. II. k. Pest, 1868. 121. l.

3) Karacs Teréz: Adatok Vajda P. családi életéhez. 28. l.

4) Pesti Divatlap. 1846. évf. 162—163. l.

irodalmat érte; Székács lapja épen azon számában, melylyel február 28-ának, Luther emlékének áldozott, szólott róla. Íme, ezt az időt tűzte ki az esperesség a vizsgálat megejtésére, s e napon már lelke, kibontva szárnyait, ott állott az Örök-Biró előtt. Földi igazságszolgáltatásra nem szorult.

Ellenségei könnyen elfeledték, nem úgy szerettei, különösen hű felesége és hálás iskolája.

A szegény asszony, az előbb oly deli, viruló szép, nehéz bánatától pár hónap alatt lesorvadt, vázzá alakult. Hiába biztatta barátnéja, a lelkes Karaacs Teréz meleg, rokonszenves nyílt levelében: „Te voltál életének egyetlen jutalma, te voltál tiszta törekvéseinek legközelebbi tanúja, csüggedelfenségének résztvevő buzdítója; szóval te valódi nő voltál a valódi férfi mellett, így te vigasztalva lehetsz és boldog a jövődben is. 1) Hiába fordult felé a részvét, mikor néhány hó múlva Pestre látogatott, szinte tűntető érdeklődéssel és melegséggel; hiába keresték föl tisztelgéseikkel és meghívásaikkal, még olyanok is, a kikkel előbb sohasem érintkezett, mint a derék Brunswick és Nádasdy grófnék. Az általános figyelem és részvét csak fölzaklatta, — ő csak sirni és jajgatni tudott. A közrészvét mutatója volt a csapásnak, a mely sújtotta, annyival inkább érezte azt egész nagyságában. S kegyelettel ragaszkodott drága halottja emlékéhez. Később férjhez ment ugyan, „mert ezen szerelemre teremtett nő, a mint Karaacs Teréz magyarázza, sokkal jobban szerette Vajdáját, mint-hogy le tudott volna mondani a házasság élet gyönyöreiről; szépsége újra kivirult, ismét deli gömbölyű lett, s mint híres férfi özvegyét, mint szellemes társalkodót körülrajongták 2)“ — s ő annak adta kezét, ki épp úgy csüngött Vajda emléken, mint ő, ki megengedte önmegtartó gyöngédséggel neki, hogy az ő neve mellett az első férje nevét is viselhesse, melyhez a sírig hű maradt. 3)

1) Életképek. 1846. évf. 287—288. l.

2) Karaacs Teréz adataiban Vajda P. családi életéhez. 29 és 32. l.

3) Erre nézve Karaacs Teréz a következő érdekes apróságot beszéli el: „Házassága után így ír az én jó Katim hozzám: »Jóslatod betelt, férjhez mentem, szörnyű rideg volt a magánélet. Szeretem Chovant, hiszen Vajdám is szerette őt, de mióta nem Vajdánának neveznek, keservesen fáj szívemnek. És őh, sirom nem lehet Vajdámé mellett, sírkövemen nem viselhetem a Vajda nevet.« Igen, Katit Vajdához nemcsak szerelem, nemes büszkeség is köt. Ezen kesergő levélre írt válaszom borítékára ily czímet irtam: T. Vajda-Chovan Kati úrnőnek. A levélben pedig tanácsolám neki, kérje meg férjét, hogy engedje magát ezután így irni alá. Az egyezés megtörtént. Chovan szerető gyöngéd férj volt, kit barátnőm éppen oly bensőleg szeretett, s oly mélyen gyászolt, mint szive első választottját. Második özvegyülése után, a második férj neve lassanként kijött a forgalomból s ő ismét Vajdáné lett, különösen fővárosi számos ismerősei és rokonai, inkább a régi megszokott, magyarosabb névvel

Vajda balálával persze a vizsgálat örökre félbeszakadt. A békési esperesség a bányakerület augusztusi közgyűlésében bejelentette: hogy a vizsgalódás megtételére választmányt küldött ki. De mielőtt ez megbizásában eljárhatott s a kívánt nyilatkozatot kivehette volna, Vajda Péter elhalt s ekkép a vizsgalódás tárgya megszűnt. A mire a bányakerület elhatározta: hogy ezen tudósítás az egyetemes gyűlés útján a Helytartó-tanács-hoz fel fog terjesztetni, azon hozzáadással s ünnepélyes óvással, hogy miután az érintett intézvényben foglalt kívánatot, s különösen azon záradék, mikép az iskolai ifjúsághoz csak oly beszédeket tartsanak, melyeket a felsőség eleve átnézett és helybenhagyott, az 1791-iki XXVI-ik törvényezikk által biztosított szabad tanítás elvébe mélyen beleütköznek, s különben sem volna kivehető, — ezen kerület a szabad tanítás megcsönkítése s megszorításához segédkezet nem nyújthat.)

Még két esztendő se telt el: s az ünnepélyes óvások ideje lejárt. A nagy forradalmi és politikai vihar szele, mely Párisban kitört, végig söpört Európán, végig Bécs és Budapest felett is. S a mi elavult és elaggott: intézmény és ember, sodorta messzemesse és röpültek azok, mint a könnyű szülánkok. Egy szép napon csak eltűnt a Helytartó-tanács is, censurástul, Szabó Jánosostul, minden pereputtyostul. A régi Magyarország nemesi kiváltságaival és társadalmi különbségeivel, a multak éjébe temetkezett s az új Magyarország ragyogó hajnalon megszületett s lón benne minden ember — ember, egyenlő a törvény előtt, egyenlő jogban és kötelességben, szabad lelkiismeretére és gondolatára: úgy a hogy Vajda Péter sovárgva jósolgatta.

Aztán a viharra fojtó esend, a ragyogó fényre nyomasztó köd következett. Fásult közöny, gyötrő feledés nyomta el az emléket. A jók emléke csak a szivekben élt.

Végre virradt megint. A hazafi-kegyelet sietett fölkeresni a porladó sírokat, hogy márvánnyal megjelölje, virággal megkoszorúzza. A szarvasi főiskola körében is Tatay István, a derék igazgató elnöklete alatt szoborbizottság alakult, s Vajda emlékére megkezdette az 1846-ban megindított, de a nagy idő miatt fél-

szólíták őt. A Vajda Péterné név különben azért jött újra forgalomba általában, mivel az özvegy folyamodói akart a Vajda Cuvier-fordításának tiszteletdíjáért az akademiához. De ezt csak mint Vajda P. özvegye tehette. Ezen ügyben való eljárásra Pompéry János urat kérte meg, kit már családjánál fogva ismert. Pompéry kitékedett vele, hogy valjon miként nevezze a Vajda műve díjáért folyamodó nőt: Vajda árvája, Vajda özvegye, vagy Chovanné? S lett megint egyszerűen Vajda Péterné. 32—33. l.

1) A békési esperesség lelváltárában. 1846.

benhagyott gyűjtést és 1861-ben, május 8-án, népes ünnepély-
lyel felállította a díszes pyramist, rávésetve a magasztos szava-
kat, miket Vajda hirdetett, miket az idő igazolt: „Az igazság
szava áthatóbb a menydörgésnél, s az igaztalanság villámot hord
kebelében.“¹⁾

Jó, hogy ez emléke áll; legalább ez hirdeti nevét. Mert
műveiről úgy is, elég méltatlanul, rég megfeledkezett a kö-
zönség.

¹⁾ Tatay István szarvasi igazgató szives értesítése.

SZÉCHY KÁROLY.